НЬЮ-ЙОРК ФОНД БИРЖАСИ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ВА УЛАРДАН ЎЗБЕКИСТОНДА ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Abdumalik Abdulhamid o'g'li Askaraliyev
O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasining MSc(Master of Science) sirtqi ta'lim shakli magistratura mutaxassisliklari tinglovchilarining Korporativ Moliya va Qimmatli Qog'ozlar bozori yo'nalishi 24-04 guruhi tinglovchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.15269892

Annotatisa. *В данной статье рассматриваются особенности развития Нью-Йоркской фондовой биржи, её экономические и финансовые механизмы. Также анализируются возможности применения данного опыта для фондового рынка Узбекистана. Основное внимание уделяется законодательству, технологическому развитию, инвестиционной среде и повышению финансовой грамотности.*

Annotatisa. *This article explores the development characteristics of the New York Stock Exchange, its economic and financial mechanisms. It also analyzes the possibilities of applying this experience to Uzbekistan's stock market. The focus is on legislation, technological development, investment environment, and financial literacy improvemen*

Ключевые слова: *Нью-Йоркская фондовая биржа, рынок капитала, инвестиции, финансовая грамотность, технологическое развитие, ценные бумаги, экономика Узбекистан*

Keywords: *New York Stock Exchange, capital market, investment, financial literacy, technological development, securities, Uzbekistan economy.*

Нью-Йорк фонд биржаси: New York Stock Exchange, NYSE)

АҚШнинг бош биржаси ва жаҳоннинг энг катта биржасидир. У 1792 йилда ташкил топган. Ўша вақтда 24 нафар тадбиркор далабки брокерлик келишувини имзолади ва бу билан Нью-Йоркда қимматли қоғозларнинг биринчи уюшган бозорини ташкил этди.Нью - Йорк фонд биржаси корпорация бўлиб, унинг ишига ушбу корпорациянинг аъзолари томонидан сайланадиган директорлар кенгаши раҳбарлик қилади. Директорлар кенгаши биржа механиз — мининг фаолият кўрсатишига жавоб беради, биржа сиёсатини бел— гилайди, янги аъзоларни қабул қилиш, қимматли қоғозларни котировкага киритиш масалаларини ҳал қилади. Биржадаги операцияларни фақатгина уларнинг аъзолари амалга ошириши мумкин. NYSE аъзоларининг сони 1500 тага яқин. Фақат жисмоний шахслар бир жанинг аъзоси бўлиши мумкин, бироқ биржа аъзоси фирмага бошқа бирор — бир шахс билан биргаликда эгалик қилса, у ҳолда бутун 1 М азкур бобда "Тошкент" Республика фонд биржасини ташкил этишда уларнинг тажриба - ларидан озми - кўпми даражада фойдаланилган айрим энг ривожланган мамлакатларнинг фонд биржалари кўриб чиқилади бошли фирма NYSE аъзоси ҳисобланади. Биржадаги жойлар юқори касб маҳорати талабларига жавоб берадиган шахсларга сотилади. Брокерлик жойининг нархи биржа конъюнктурасига қараб якка тартибда белгиланади. У бир қанча омилларга боғлиқ. Биржа сав — долари жонланган даврда улар кескин суръатда кутарилиши, савдолар пасайган

даврда эса, жойнинг нархи ҳам пасайиши мумкин. Қуйида келтирилган жадвалда NYSEAara брокерлик жойларининг турли йиллардаги ўртача нархи акс эттирилган. Биржага камида 166 млн. доллар миқдоридаги активларга эга бўлган, муомалага чиқарилган акцияларининг сони камида 1 млн. та булиб, 1 0 0 ва ундан ортиқ акцияларга эгалик қилувчи акциядорла — рининг сони камида 2 0 0 0 кишидан иборат бўлган компанияларнинг қимматли қоғозларига рухсат этилади. Компанияларнинг даромадлари (соликлар тўлангунга қадар) сўнгги йилда камида 2,5 млн. долларни ташкил этиши лозим. Бундай қатъий талабларга фақат кам фоиздаги компанияларнинг қимматли қоғозларигина жавоб беради. АҚШда 1999 йил баҳорига келиб рўйхатга олинган уч миллиондан ортиқ акциядорлик жамиятларидан Н ью -Й орк фонд биржасида фақат 1647 та компаниянинг акциялари котировка қилинди. Сўнгги бир неча йил давомида Нью — Йорк фонд биржасидаги савдоларнинг ҳажми сезиларли даражада ўсди. Миллий бозор. Миллий бозор ИФБнинг мураккаб индексига киритилган 104 та компанияни ва 1 0 0 та рўйхатга олинган бошқа компанияларни қамраб олган. ИФБнинг ижроия кенгаши томонидан белгиланган талабларга мувофиқ у ёки бу компанияларни руйхатга киритиш ёхуд ундан чиқариш мақсадида ИФБнинг мураккаб ин — дексини ташкил этувчи компаниялар рўйхати ҳар чоракда кўриб чиқилади.Минтацавий бозор. Бу бозор периферия, ишончлилик ва "шаф — фофлик" шароитида турган кичик ва ўрта компанияларни қўллаб — қувватлаш мақсадида ташкил этилган эди. Минтақавий бозор миллий бозордан вақтинча ёки доимий равишда четлатилган компанияларни, шунингдек, листинг талабларига мос келмайдиган компанияларни бирлаштиради. 1997 йилнинг бошига келиб ИФБнинг минтақавий бозори савдоларида 13 та компания иштирок этди. Улгуржи бозор. Мазкур бозор акцияларнинг йирик пакетлари билан савдолар қилиш имкониятини таъминлайди.Ушбу бозор милий ва минтақавий бозорларда тақдим этилган акцияларни,шунингдек, сармояни ошириш ёки мавжуд акциядорларнинг акцияларини муайян ёхуд аноним харидорларга сотиш йўли билан сотилмайдиган акцияларни сотиш имконини беради. Бу бозор хусусийлаштириш дастурлари доирасида акцияларнинг пакетли сотили ишни амалга оширишга имконият яратади.Янги компаниялар бозори. Мазкур бозор янги барпо этилган компанияларни ўсиш имкониятлари билан таъмйнлаш максадида ташкил қилинган. У янги компанияларнинг ривожланишини рағбатлантириш ҳамда ўз даромадларини нисбатан кичик хатарлар шароитида оширишни истовчи сармоядорларга муқобил шарт — шароитларни таклиф этади.Янги компаниялар бозори иқтисодётда фойдаланилмаётган маблағларни ёш, истиқболли компанияларга уларга инвестиция учун сармояни таъминлаган ҳолда оқиб келишига кўмаклашади. Бу бозор венчур (хатарли) капитал фондларининг ривожланиши учун уюшувчанлик ва шаффофлик муҳитини яратади. 1997 йилнинг бошига келиб унда бор йўғи битта компания фаолият кўрсатди.Облигациялар, векселлар ва цимматли цоғозларни цайтариб сотиб олиш ҳацида тўғридан—тўғри реверсив келишувлар бозори. Белгиланган даромадни келтирувчи қимматли қоғозлар (масалан, хазина векселлари, давлат облигациялари) билан савдо — сотиқ қилишни ёки қимматли қоғозларни қайтариб сотиб олиш ҳақида тўғридан — тўғри реверсив келишувлар билан шуғулланишни хоҳловчи биржа аъзолари ИФБнинг савдо майдончаларидан фойдаланиши мумкин.Ушбу молиявий воситалар билан савдолар соат 10 дан 17 гача олиб борилиши мумкин. Биржа аъзолари буюртмаларни савдолар утказилган санадан кейин 90 иш кунигача бўлган давр ичида бажариши мумкин. Биржа аъзолари ўз буюртмаларини ИФБнинг экспертларига топшириши

мумкин. Экспертлар олинган буюртмаларни компьютер тизимига киритган ҳолда "кўр брокерлар" сифатида фао лият юритади. Буюртма компьютерга киритилганидан сўнг мазкур аъзо учун биржа томонидан рухсат этилган савдо лимита автоматик тарзда камаяди, тизим эса битим тузиш учун унга мос ҳамкорни танлаб олишга интилади.Халқаро бозор. Бу бозор америка доллари асосида фаолият кўр сатади. Ундан Ўрта Осиё, Россиянинг Жанубий минтақаси, Шарқий Европа, Болқон ва Яқин Шарқнинг янги мустақил республикалари компаниялари акцияларининг савдо майдончаси сифатида фойдаланилади. Ушбу бозорда, шунингдек, хорижий сармоядорларда талаб уйғотишга қодир бўлган тур кия компанияларининг акциялари, масалан, очиқча сотилиш йўли билан хусусийлаштирилишга тайёрланаётган давлат корхоналарининг акциялари ҳам сотилади.Фьючерслар ҳамда опционлар бозори. Бу бозор эндигина ву — жудга келмоқда. Бироқ Туркияда ҳосила қимматли қоғозлар билан Савдо сотиқ қилиш учун барча зарур шарт шароитлар, шу жумладан, қонунчилик шароитлари яратилган.Савдолар тизими. 1994 йилнинг ноябр ойидан бошлаб ИФБ "овоз орқали" савдо қилишдан тўлиқ компьютерлашган савдо тизимига ўтди. ИФБ аъзолари учта савдо залида мавжуд бўлган 500 та компьютер саҳифалари терминаллари ёрдамида буюртмаларни бажариш ва савдолар ҳамда нархлар устидан мониторингни амалга ошириш имкониятига эга. Бундай тизим буюртмаларнинг бажарилишини бир неча баробар жадаллаштирди ва кунлик ўтказиш қудратини бир соатда 10000 дан 37000 тагача битимга оширди.Савдолар якунига кўра брокерлар компьютер тизими томонидан бажарилмаган ва қайтарилган буюртмаларни экранда кўриши мумкин. Савдо сессиясининг якунида биржа тузилган битимлар ва улар бўйича нархлар ҳақидаги ҳисоботни савдоларнинг ҳар бир иштирокчисига тақдим этади. Бозордаги вазият мунтазам кузатилади.Акциялар билан савдолар иккита алоҳида икки соатлик битта эрталабки ва битта кундузги савдо сессияси давомида амалга оширилади. Нархлар узлуксиз кимошди савдоси усули билан белгиланади. Унда харидорлар ва сотувчилар ИФБда жойлашган ўз иш ўринлари орқали харид қилиш ҳамда сотиш учун талабномаларни компьютер тизимига киритади. Тизим брокерларга буюртмалар нинг бир неча турларини бажариш имконини беради. Шулардан Акциялар бўйича клиринг операциялари кўп томонлама нет тингнинг тугаши билан, савдолар ўтказилган санадан кейин икки иш куни ичида амалга оширилади (Т + 2). Ҳисоб китоблар “тўловга қарши етказиб бериш" усули бўйича ўтказилади. Клиринг ва қимматли қоғозларни сақлаш бўйича хизматлардан ташқари, банк двидендларнинг йиғилиши ва таiсимланишини таъминлайди, тижорат банклари ҳамда воситачилик ташкилотларига облигацияларни сақлаш ва қимматли қоғозларни қайтариб сотиб олиш ҳақида келишувлар бўйича хизматлар кўрсатади. Банк 70 млн. та сертифи катларини сақлай олади. 1995 йилнинг март ойидан бошлаб ИФБнинг аъзоларига ўзларида мижозларнинг қимматли қоғозларини икки кунлик ҳисоб китоблар давридан узоқ ушлаб туриши тақиқланган.Биржа аъзолари уларнинг мижозларига тегишли қимматли қоғозларни фақат Клиринг ва қимматли қоғозларини сақлаш банкида ушлаб туриши мумкин.Барча депонентланадиган кимматли к,оғозлар . Банк “Ўттизлик гуруҳи" тавсияларига амал қилади. АҚШнинг Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари бўйича комиссияси 1995 йилнинг март ойида ИФБ Банкига “мақбул хорижий қимматли қоғозлар сақлов чиси" мақомини берди.Европа фонд биржалари федерацияси. 1995 йилнинг 16 майида 12та давлат фонд биржаларининг, шу жумладан, Туркиянинг ҳам, ва киллари федерация тузиш ҳақида келишувга имзо чекди. М уассислар сафига: Арманистон, Болгария, Исроил, Иордания,

Қозоғи стон, Покистон, Словакия, Словения, Туркманистон, Туркия ва Хор ватиялар кирди. Бахрейн, Миср ва Польша давлатлари очилиш маросими ҳамда дастлабки умумий йиғилишда кузатувчилар сифатида иштирок этишди. Кейинчалик 1996 йилда федерация аъзолари сафига Узбекистан ҳам қўшилди. Федерациянинг асосий мақсади Шарқий Европадан Яқин Шарққача бўлган минтақа ва Ўрта Осиёда жойлашган фонд биржаларини аъзо мамлакатлар ўртасидаги ҳамкорликни фаоллаштириш ҳамда листинг, ахборот ва бухгалтерлик ҳисобининг халқаро андозаларини ишлаб чиқиш ҳисобига қўллаб қувватлашдан иборат. Бундан ташқари, федерациянинг мақсадларига қуйидагилар киради:самарали коммуникация ва маълумотларнинг гарқатилишини таъмйнлаш;умумий бозор стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ош ириш; минтақада чиқариладиган қимматли қоғозлар билан савдолар ни ИФБ марказлашган халқаро бозори орқали қўллаб қувватлаш.

Хулоса:Нью-Йорк фонд биржасининг тажрибаси Ўзбекистон учун муҳим ўрнак бўлиб, унинг қонуний, технологик ва иқтисодий моделларини мослаштириш орқали маҳаллий капитал бозорини ривожлантириш мумкин. Шаффофликни ошириш, ҳуқуқий тизимни мустаҳкамлаш ва замонавий технологиялардан фойдаланиш орқали Ўзбекистонда жаҳон талабларига жавоб берадиган фонд бозорини яратиш имконияти мавжуд

1. 1 New York Stock Exchange (NYSE) rasmiy sayti – https://www.nyse.com
2. Mishkin, F. (2021). The Economics of Money, Banking, and Financial Markets. Pearson.
3. Bodie, Z., Kane, A., & Marcus, A. J. (2020). Investments. McGraw-Hill Education.
4. Fabozzi, F. J., Modigliani, F., & Jones, F. J. (2019). Foundations of Financial Markets and Institutions. Pearson.
5. Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jaffe, J. (2021). Corporate Finance. McGraw-Hill Education.
6. O‘zbekiston Respublikasi Kapital bozori to‘g‘risidagi qonun hujjatlari – https://lex.uz
7. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti – https://cbu.uz
8. O‘zbekiston Respublikasi Kapital bozorini rivojlantirish agentligi sayti – https://capitalmarket.uz
9. Shiller, R. J. (2015). Irrational Exuberance. Princeton University Press.
10. Krugman, P., & Wells, R. (2021). Macroeconomics. Worth Publishers.